

ԳՊՐՈՑ ԵՎ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

XIV—XVIII դարերի պատմա-քաղաքական խառնակ ու ծանր պայմաններում Հայաստանի մշակութային կյանքը շարունակեց հարատևել անհամաչափ առաջընթացով: Եվ շնայած դրան, ույզ ժամանակաշրջանի դպրոցները նույնպես հանդիսացել են մատենագրական, դիտական, մշակութային, ազգային-հասարակական խոշորագույն կենտրոններ: Ժողովուրդը նրանց միջոցով է հաղորդակից դարձել անտիկ ու միջին դարերի գիտության և մշակույթի նվաճումներին: Նրանց մեջ սերունդներ են դաստիարակվել՝ հայ իրականության մտավոր ու հասարակական բոլոր կարևոր մարզերի համար: Իրենց առօրյա գործունեության ընթացքում հայկական դպրոցներն արձագանքել են ժամանակի համազգային բոլոր իրադարձություններին, հաճախ ծնունդ ու կերպարանք տալով հոգևոր գաղափարական և ազգային-հասարակական ձեռնարկումներին:

Հիշյալ ժամանակահատվածի ամենանշանավոր դպրոցը Տաթևի համալսարանն էր: Նրա հիմնադիրն է խոշոր մատենագիր, մտածող ու հասարակական գործիչ Հովհան Որոտնեցին, որը Գլաձորի համալսարանի ամենաերևելի ուսանից էր: Իր ուսուցիչներ Եսայի Նչեցու և Տիրատուր վարդապետի մահվանից հետո՝ 1350-ական թվականներին նա անցնում է Որոտան, ապա լինում Թիֆլիսում, Դարանազյաց գավառի վանքերում, Երուսաղեմում և 1373 թ. հաստատվում Տաթևում, ուր և հիմնում է նոր համալսարան: Հակառնիթորական պայքարը մոտիկից վարելու համար նա 1379 թ. համալսարանը փոխադրում է Նրնչակի շրջանի Ապրակունյաց վանք և առ առավելն երկու տարի այնտեղ դասավանդելուց հետո, վերստին հաստատվում Տաթևում՝ իր հռչակավոր սան Գրիգոր Տաթևացուն հանձնարարելով Ապրակունյաց վանքի դպրոցի ուսուցչապետությունը: Նկատի ունենալով քաղաքական համեմատաբար նպաստավոր պայմանները և, թերևս, ընդառաջելով Սմբատ Օրբելյանի հրավերին, Գրիգոր Տաթևացին 1393 թ. համալսարանը վերջնականապես վերահաստատում է Տաթևում: Վերջինիս մահից (1409 թ. դեկտեմբերի 27)¹ հետո թեև այն շարունակում է գործել Մխիթար րաբունապետի, Մատթեոս Զուղայեցու (դեռևս Գրիգոր Տաթևացու կենդանության ժամանակ կոչված տելետության պաշտոնին)² և Հովհաննես Հերմոնեցու (Կոլոտիկ) ջանքերով, բայց շատ շուտով խամրում է՝ մոտավորապես 1410—1412 թվականներին:

Այստեղ դասավանդել են նաև Հովհաննես, Գրիգոր, Սարգիս, Բարսեղ, Մերուն, Առաքել, Հակոբ, Վարդան, Կիրակոս, Գևորգ, Մատթեոս և այլ վարդապետներ, որոնց գործունեության մասին, դժբախտաբար, քիչ բան է հայտնի: Հատկապես Հովհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի հանրագիտակ մանկավարժ-մատենագիրների ուսուցչապետության տարիներին Տաթևի համալսարանը վեր է ծավալում գիտա-մշակութային ու գաղափարական-հասարակական գործունեության խոշորագույն կենտրոնի: Այստեղ արմատավորվում են կրթական ու դաստիարակչական այն ավանդները, որոնք ստեղծվել էին նախորդ շրջանում գոյատևած համալսարանների գործունեության ընթացքում:

Տաթևի համալսարանում ուսուցման և հարակից ծախսերը կատարվում

¹ Տե՛ս «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 101—102:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

էին վանքի ու տեղի ֆեոդալների հաշվին, ինչպես և շրջակա աշխատավոր բնակչության նյութական օգնությամբ:

Ուսման շրջանը սովորաբար 6—7 տարի էր, սակայն որոշ սաներ ուսումնառության նպատակով շարունակել են մնալ համալսարանում 12—16 տարի, ըստ երևույթին կատարելով նաև ուսուցչի օգնականի պարտականություն: Սաների թիվը տատանվել է 80—100-ի միջև:

Համալսարանն ունեցել է դասավանդվող առարկաների բազմազան ծրագիր: Ինչպես պարզվում է մեզ հասած տեղեկություններից, առաջին անգամ ույստեղ է հստակապես հաստատությունը մասնատվել երեք մասնագիտական բաժինների (ֆակուլտետների)³: Դրանցից մեկում սաները ձեռք էին բերում երաժշտական տեսական պատրաստություն և կատարողական փորձ, մյուսում՝ տիրապետում էին մանրանկարչական-ծաղկարարական արվեստին, գրչագրությանը, կազմարարությանը և ձեռագրագիտական մշակույթի հետ կապված մյուս բոլոր արհեստներին: Համալսարանի ուսուցչապետներն ու ուսուցիչները ոչ միայն տեսականորեն են հմուտ հղել, այլև գործնականորեն տիրապետել են այդ մասնագիտությանը: Իրենց սաներին մագաղաթի մշակում, թղթի կտկում, խանաքի պատրաստում են սովորեցրել նույնիսկ Հովհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևացին⁴: Վերջինս նաև վարպետ ծաղկող-նկարիչ է եղել⁵: Այս բաժնի շոշափելի արդյունքն ակնհայտ է: Մեզ են հասել բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք պահվել, ընդօրինակվել, ծաղկվել ու կազմվել են Տաթևում:

Տաթևի համալսարանում գրչության արվեստը գնահատվել է ոչ միայն դեղագիտորեն, այլև գիտական մշակման է ենթարկվել ճիշտ ու պրագմատ շտրադրանքի համար: Զարմանալի չէ, որ հիշյալ ուսուցչապետների և Տաթևի համալսարանի մյուս պորժիչների երկերում գրչության արվեստի վերաբերյալ հետաքրքրություն ներկայացնող բազմաթիվ վկայություններ կան, որոնք թեև ավարտուն մի համակարգ չեն կազմում, բայց գեղագիտական-տեսական մտքի սլատմության համար ունեն որոշակի նշանակություն:

Համալսարանի երրորդ՝ բարձրագույն բաժնի ուսանողները սովորում էին ոչ միայն կրոնա-աստվածաբանական առարկաներ, այլև փիլիսոփայություն, տրամաբանություն, ճարտասանություն, քերականություն, մատենագիտություն, պատմություն, աստղաբաշխություն, աշխարհագրություն, բնագիտություն, տարրաբանություն, մարդակազմություն, թվաբանություն, տոմարագիտություն, «ներքին և արտաքին» գրքերի մեկնություն և այլն:

Մանկավարժությունը, առավելապես միջնադարում, սերտորեն առնչվել է փիլիսոփայությանը, մանավանդ իմացաբանական հարցերում: Միջնադարյան հայ վարդապետների մանկավարժական տեսակետներն ու սկզբունքները չհայտ են գալիս, մասնավորապես, նրանց փիլիսոփայական աշխատանքներում: Մարգը իր մտածողությամբ, զգայություններով, հոգեկան կերտվածքով, հղել է նրանց ուշադրության կենտրոնում: Տաթևի դպրոցի ուսուցչապետներ՝ Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու պաշտպանած փիլիսոփայական այն

³ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Գլաձորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները, Երևանի պետ. համալսարանի դիտական աշխատություններ, XXIII, Երևան, 1946, էջ 438:

⁴ Տե՛ս Ա. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, X—XV դդ., Երևան, 1958, էջ 386:

⁵ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 7482:

տեսակետը, թե ճանաչելին գոյություն ունի՝ նախքան այն կճանաչվի մարդու կողմից, և որ ամեն ինչ ճանաչելի է դառնում մարդու զգայարանների միջոցով՝ միջնադարյան հայ մանկավարժներին բավարար չափով ազատ էր պահում սխոլաստիկայից ու գոգմատիկից: Նրանք առաջատար տեղ ու գեր էին վերապահում փորձին, որի նշանակությունը դեռևս իր ժամանակ (XI—XII դդ.) գիտակցել ու բարձր էր գնահատել Հովհաննես Սարկավազը: Այստեղից էլ այն կարևոր հետևությունը, թե մարդուն կարելի է ուսուցանել ամեն օգտակար նյութ, ճանաչել տալ իր շրջապատը, կյանքը, բնական ու հասարակական հրեությունները, հմտացնել նրան գիտական, աստվածաբանական, իմաստասիրական խնդիրներին: Մերժելով նախածին կամ բնածին գաղափարների տեսությունը, մարդուն՝ ընդհանրապես, այդ թվում և աշակերտին դիտում էին իրեն «մաքուր պնակիտ կամ՝ լվացված մագաղաթ», որտեղ արձանագրվում է այն ամենը, ինչ որ ուսուցվում ու թելադրվում է նրան: Այսպիսով, ոչ միայն մանկավարժի պատասխանատվությունն էր շեշտվում, կարևոր էր դառնում թե ինչ էր ուսուցվելու, այլև՝ թե ինչպես էր տարվելու դասավանդումը: Վարդապետ-ուսուցիչներն իրենց գործին վերաբերվում էին մանկավարժական, գիտական, հասարակական բարձր գիտակցությամբ: Դասավանդվող առարկաները մատուցվում էին խիստ ընտրությամբ, անշուշտ, ելնելով առավելաբար միջնադարյան գիտական հետաքրքրությունների մակարդակից և բարոյական սկզբունքներից: Հայնորեն կիրառվում էր մանկավարժական այն ճիշտ տեսակետը, ըստ որի հարկավոր էր աշակերտներին «դաս ասել նախ զպարզն, ապա զվերագոյնն», նախ փոքրը, որոշակին, ապա բարձրը և վերացականը, այն էլ տեսլայման հաշվի առնելով նրանց «բնդունակության և կարողության չափը» և սարիքային առանձնահատկությունները: Ուսուցվող առարկան, հատկապես Տաթևում, ավելի էր կոնկրետացվում, նյութականացվում, գործ էին ածվում դանաղան գծադիր-պատկերներ, մարդուն ուսումնասիրում էին նաև մարդակազմության տեսանկյունից, փիլիսոփայական-աստվածաբանական բարդ խնդիրները աշխատում էին բացատրել բնությունից, կյանքից վերցրած օրինակներով, երբեմն նաև առակներով: Կրթա-դաստիարակչական տեսակետից միջավայրի դերը անհրաժեշտ չափով թեև չէր գիտակցվել, բայց կարևորություն էր տրվում նրան: Բավարար փաստեր կան հաստատելու, որ ֆիզիկական դաստիարակությանը ևս ուշադրություն էին դարձնում:

Համալսարանի նշանավոր ղեկավարների՝ Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու իմաստասիրական տարբեր հարցերի մասին կարդացած դասախոսությունները գրանցվել ու ձևավորվել են որպես դասագրքեր, որոնք մեծ դեր են կատարել նաև հետագա դարերում ծաղկած հայկական դպրոցներում: Այդպիսի դասագրքերից են Արիստոտելի, Պորփյուրի, Փլինիի և այլ փիլիսոփաների, ինչպես նաև սուրբ գրքերի մեզ հասած բազմաթիվ մեկնությունները, որոնցից են Հովհան Որոտնեցու «Համառոտ լուծմունք Պերի արմենիաս զրոցն», «Հաւաքեալ ի բանից իմաստասիրաց», «Համառոտ վերլուծութիւն Պորփյուրի դժուարալուծիցն», «Հաւաքումն համառոտ վերլուծութեան Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի», Գրիգոր Տաթևացու «Համառոտ տեսութիւն ի գիրս Պորփյուրի», «Համառոտ լուծումն Առաքինութեանցն Արիստոտէլի», «Լուծումն համառոտ ի տեսութիւնն Դաւթի», «Գիրք հարցմանց» և այլ աշխատությունները:

Անկասկած, օգտագործվում էին նաև մարդակազմության, թվաբանու-

թյան, աստղաբաշխության, քերականության և մյուս առարկաների վերաբերյալ հայ և օտար այլ հեղինակների համապատասխան երկերը:

Տաթևի համալսարանը վարդապետական գիտական կոչում տալու ամենահեղինակավոր կենտրոնն է եղել: Գլաձորի, թերևս նաև նախորդ համալսարանների օրինակով այստեղ ուսման շրջանն ավարտող սաները գրում էին ավարտաճառեր, պաշտպանում գիտական մի որևէ դրույթ⁶:

Հայոց եկեղեցու ինքնուրույն գոյությունից հրաժարվելու գնով կաթողիկ եկեղեցու հետ միավորվելու քաղաքականություն վարող եկեղեցականները, որ հայտնի են ունիթոր անունով, Հայաստանի բնաշխարհում սկսում են աշխուժացնել իրենց գործունեությունը XIV դարի սկզբներից: 1318 թվականին հռոմեական կաթողիկ եկեղեցին Ատրպատականի Թավրիզ, Սուլթանիե և Մարաղա քաղաքներում եպիսկոպոսական նոր աթոռ է հաստատում: Այս միջոցառման նպատակը հստակ էր. Արևելքում, հատկապես հայության մեջ, կրոնական «միություն» անվան տակ, կաթողիկական քարոզչությունն ավելի ուժեղացնել՝ ի նպաստ Հռոմի եկեղեցու և Արևմտյան երկրների քաղաքական ու տնտեսական շահերի: Հայկական միջավայրում որոշ հաջողությունների է հասնում 1318 թվականին Մարաղայում հաստատված քարոզիչ Բարթոլոմեոս եպիսկոպոսը: Շուտով սրան են հարում Գլաձորի դպրոցի սաներից Հովհան Քոնեցին և այլ հայ կղերականներ, ավելի ընդլայնելով ունիթորների ազդեցության ոլորտը: Բարթոլոմեոսը, Հովհան Քոնեցու օժանդակությամբ, Նախիջևանի շրջանի Քոնա գյուղում վանք է կառուցում ու փոխադրվում այնտեղ: Երնշակի շրջակայքում նրանք գրավում են ևս մի քանի վանքեր, ստեղծում են գիտական և քարոզչական գրականություն, թարգմանում են Ալբերտուս Մեծի «Համառոտ հաւաքումն աստուածաբանականի ճշմարտութեան», Թովմա Աքվինացու «Համառոտութիւն աստուածաբանութեան», «Յաղագս է խորհրդոց եկեղեցւոյ», «Յաղագս տնօրէնութեան Քրիստոսի», Բարթոլոմեոսի «Քարոզգիրք», «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան», Պետրոս Արաբոնացու «Գիրք դատաստանաց», «Յաղագս եօթն մեղաց», «Գիրք առաքինութեանց և մոլութեանց» աշխատությունները և մի շարք այլ երկեր:

Հակաունիթորական պայքարում հաջողության հասնելու համար Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, նրանց սաներն ու հետևորդները ջանասիրաբար ուսումնասիրում են անտիկ մտածողների, քրիստոնյա եկեղեցու հուշակավոր գործիչների, հայ մատենագրության անվանի երախտավորների և հենց իրենց՝ ունիթորների երկերը: Նրանք պատմա-քաղաքական և հասարակական-գաղափարական դժվարին պայմաններում գիտական լուրջ արժեքներ են ստեղծում, հարստացնելով հայ միջնադարյան մատենագրությունը: Այս առումով ևս Տաթևի համալսարանը ազգային հասարակական կյանքի և գիտա-մշակութային առաջադիմության խոշորագույն օջախներից մեկն է հանդիսանում:

Տաթևի համալսարանից հետո հաջորդ առավել արդյունավետ և հուշակավոր ուսումնա-կրթական կենտրոնը Մեծոփի դպրոցն է եղել:

Գլաձորի համալսարանի սան՝ Մխիթար Սասնեցու ղեկավարությամբ այն գործում էր դեռևս XIV դարի առաջին կեսերին: Բայց Հովհաննես Մեծոփեցու ժամանակ՝ 1390-ական թվականներից, ավելի է աշխուժանում: Հովհաննես

⁶ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Գլաձորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները, Երևանի պետ. համալսարանի գիտական աշխատություններ, XXIII, էջ 428—432:

Մեծոփեցիին Ապրակունիսում աշակերտել է Հովհան Որոտնեցուն և Գրիգոր Տաթևացուն։ Ստանձնելով Մեծոփա վանքի վանահայրության պաշտոնը, նա դարձրեց վերականգնում է ըստ Գլաձորի և Տաթևի համալսարաններում կիրառված դպրոցական համակարգի և ուսումնական ծրագրի։ 1408 թ. Գրիգոր Տաթևացին իր շուրջ 100 ուսանողներով փոխադրվում է այստեղ։ Շատ շուտով նրա շուրջ հավաքվում է ուսանողների հոծ բաղմունք։ Գրիգոր հլաթեցին, գրեթե 60 տարեկան վաստակավոր մի անձնավորություն, գալիս է վերստին աշակերտելու Այս օրինակին ուրիշ շատ հետևողներ էլ են լինում։

Սակայն Մեծոփա դպրոցը շուտով կորցնում է Գրիգոր Տաթևացուն։ Մեկմեկուկես տարի անց նա վերադառնում է Տաթև՝ քաղաքական, տնտեսական ուլայանների վատթարացման, Աղթամարի Դավիթ կաթողիկոսի ու նրա կուսակիցների դավադիր գործունեության և իր ծերության պատճառով։ Նրա մահվանից հետո դպրոցի ղեկավարությունը կարճ ժամանակով ստանձնում են Գրիգոր հլաթեցին (Մերենց) և Հովհաննես Մեծոփեցին, ապա ուսուցչապետ է կարգվում անվանի մատենագիր և հասարակական գործիչ Թովմա Մեծոփեցին։

Դժբախտաբար, այս դպրոցին իսկ երկարատև ու անդորր աշխատանքային կյանք չի վիճակվել։ Օտար նվաճողների խժոժությունները հարկադրել են Թովմա Մեծոփեցուն՝ իր աշակերտներով միառժամանակ հեռանալ նախ Բաղիշ (1436), ապա Մուշի Առաքելոց վանքը (1439)։ Բայց, ի վերջո, նա վերադառնում է Մեծոփ և վերսկսում ուսուցումը մինչև իր կյանքի վերջը՝ 1446 թվականը։ Իրանից հետո դպրոցը շուտով կորցնում է իր նշանակությունն ու դադարում գոյություն ունենալուց։

Թովմա Մեծոփեցու մանկավարժական գործունեության 40 տարիների ընթացքում այստեղ հանգամանակից հետազոտության նյութ են դառնում գիտության, գրականության և արվեստի գրեթե բոլոր բնագավառները։ Դասավանդվող հիմնական առարկաների համար հրավիրվում են ճանաչում գտած մասնագետներ, ինչպես տոմարագիտության համար՝ Հակոբ Ղրիմեցին։

Հետաքրքիր է նշել, որ առ այսօր մեզ հասած լեզվա-ուսուցողական առաջին հայերեն դասագրքերը, հորինվել է այստեղ՝ Թովմա Մեծոփեցու կողմից⁷։ Բանասիրության մեջ այն համարվել է լեզվաբանական շատ լուրջ աշխատություն, որտեղ իմիջիայլոց պահպանվել են քրդերեն ամենահին գրավոր բնագիրը, աղվանական այբուբենի միակ օրինակը և այլն։ Թովմա Մեծոփեցին ուսուցման նպատակով մշակել է նաև «Մեկնութիւն աւետարանին Ղուկասու», «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու» և «Խմբագիր մեկնութիւն շորեքտասան թղթոց Պողոսի» երկերը։ Գրիգոր Տաթևացին ևս վկայում է, թե Մեծոփում եղած ժամանակ «դաս ասելով» հորինել է Հոբի գրքի, Արիստակես վարդապետի և Գևորգ Լամբրոնացու «Խրատ գրչութեան» և Հովհաննու ավետարանի մեկնությունները։ Հակոբ Ղրիմեցին այստեղ եղած տոմարագիտական և տիեզերագիտական դասագրքերը («տետրերը») գահացուցիչ չի գտնում և այս առարկաների դասավանդումը գիտական բարձր մակարդակի վրա դնելու, ուսանողներին ավելի մատչելի դարձնելու նպատակով «դաս ասելով» շարադրում է այդ բնագավառի իր մի քանի աշխատությունները⁸։

Մեծոփա դպրոցին առնթեր եղել է բավականին հարուստ մատենադա-

⁷ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 7112։

⁸ Տե՛ս «ԺԵՂ» դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 359, 362, 86, 180—181։

րան: Տեղում ընդօրինակում, ծաղկում, կազմում էին հայերեն բաղմաթիվ ձեռագիր մատյաններ, որոնց մի մասը մեզ է հասել Թովմա Մեծոփեցու սրբագրությամբ, լրացումներով կամ հիշատակարաններով: Նա ինքը միաժամանակ ուսուցանում էր գրչության արվեստ⁹: Ուստի, նաև սրպես գրչության օջախ Մեծոփա դպրոցը նշանակալից դեր էր կատարում:

Ոչ միայն մշակութային-գիտական, այլև ազգային-հասարակական կարևոր գործունեություն է ծավալվել այստեղ: Գլաձոր-Տաթևյան ավանդները նշանակալից են նաև այս բնագավառում: Այդ հատկապես դրսևորվել է կաթողիկոսական աթոռը Սսից էջմիածին տեղափոխելու պատմա-քաղաքական խոշոր իրադարձության ժամանակ:

XIV դարից մինչև XV դարի առաջին կեսը բավարար արդյունավետությամբ գործում էր Սյունյաց աշխարհի Հերմոնի դպրոցը, հատկապես Գլաձորի համալսարանի անվանի մանկավարժ Տիրատուրի (XIV դարի առաջին կես) և Հովհան Որոտնեցու երեկի աշակերտ Հովհաննես Հերմոնեցու (XV դարի առաջին կես) ժամանակաշրջանում:

Այս ժամանակաշրջանում ուսումնա-գիտական նշանակալից արդյունքի են հասնում Եղիվարդի, Այրիվանքի, Հավուց-Թառի, Աստապատի, Սուխարսիվանքի, Սալնապատի, Յիպնա վանքի դպրոցները: Դրանց դործունեության հետ են կապված հատկապես հետևյալ անվանի ուսուցիչների՝ Սիմեոն Այրիվանեցու, Սարգիս Ապրակունեցու, Վարդան Հոգոցեցու, Գրիգոր Խաթեպետ, մասամբ նաև որպես սաներ՝ Թովմա Մեծոփեցու և Առաքել Բաղիշեցու անունները: Այս դպրոցները ուղղակի թի անուղղակիորեն առնչվում են Տաթևի համալսարանին, շարունակում նրա ուսումնա-գիտական ու մանկավարժական-դաստիարակչական ավանդները, շեշտը դնելով դիտա-փիլիսոփայական, հանրակրթական առարկաների ուսումնասիրման և գրչագրական-ձեռագրագիտական հմտություն ձեռք բերելու վրա:

XIV—XV դարերում բավական բարգավաճ վիճակում են եղել Երզնկայի Սեուրճ լեռան Ավագ և Կապոսի վանքերին առնթեր դպրոցները, որոնցում դարձյալ առավելապես ուշադրություն էր նվիրվում բնա-փիլիսոփայական և դիտական բնույթի առարկաների ուսումնասիրության գործին: Այս դպրոցներում դործած ուսուցչականներին առավել հայտնի են Կիրակոս, Գևորգ, Հովհաննես, Մկրտիչ, Աբրահամ Երզնկացիները և Հովհաննես Համշենցին: Առանձնապես նշանակալից դեր են խաղացել Գևորգ Երզնկացին և Հովհաննես Համշենցին¹⁰: Այս դպրոցներում ուսումնառության էին գալիս նաև հայկական Վաղարշապատից, և վկայություններ կան, որ դրանցում ուսանել են նույնիսկ ասորի երեխաներ¹¹:

Այդ դպրոցները միաժամանակ գրչության մեծ կենտրոններ են եղել, որոնցից մեզ հասած ձեռագրերը բավական մեծ թիվ են կազմում: XV դարի վերջերին երկուսն էլ անշքանում ու փակվում են:

Հայկական դաղթավայրերում, ինչպես հայտնի է, բուն Հայաստանում ստեղծված բազմադան ավանդներից հատկապես պահպանվել են այնպիսիները, որոնք գիտա-մշակութային բնույթի են և հանդիսացել են աղգապահպան-

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 305:

¹⁰ Տե՛ս «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 142, Բ, էջ 204, 205, 207:

¹¹ Տե՛ս Ա. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, էջ 302:

մասն փրկարար գործոններ։ Նրանցում ամենուրեք հիմնվել են ուղրոցներ, հորինվել են տատմական, զրական, զիտական երկեր, ընդօրինակվել, ծաղկվել ու կազմվել են ձեռագրեր և այլն։

Դեռևս XIV դարի կեսերից Ղրիմում գործում էր ս. Խաչ վանքի դպրոցը։ Այն ուսումնա-կրթական բավականին աշխույժ կյանք է ապրում, բազմաթիվ ուշակերտներից ոմանք դառնում են գրիչներ, ծաղկողներ, մատենագիրներ ու տաղասացներ։

XV դարում (1428—1475 թթ.) հռչակ էր հանել Ղրիմի հայոց Անտոնի տնայապետը, որի ուսուցչապետն էր Սարգիս փիլիսոփան։ Դպրոցի սաները այստեղ ուսումնասիրում էին ոչ միայն բոլոր դպրոցների համար ավանդական դարձած կրոնա-աստվածաբանական, քերականագիտական առարկաներ, այլև տոմարագիտություն, աստղաբաշխություն, համարողություն (թվաբանություն) և այլն։ Սարգիս փիլիսոփան «դաս ասելով» նրանց մեկնում էր Արիստոտելի, Պորփյուրի աշխատությունները և նրանց մասին հայ փիլիսոփաների, մասնավորապես Հովհան Որոտնեցու դրած մեկնությունները։ Այս առթիվ հետաքրքիր վկայություն է հաղորդում դպրոցի սան Թագեոս Ավրամեցը. «Լուծմունք Պերիարմենիասի Հովհաննու Որոտնեցուց» աշխատությունն ընդօրինակելիս, «ուրեքսի որևէ բան ծածուկ և անհայտ» չմնա, նա ձեռագրի լուսանցքներում գրանցում է դասախոսության ընթացքում ուսուցչի տված մեկնաբանությունները¹²։

Հայաստանում և հայկական պաթոջախներում XIV—XV դարերում գործում են բարձր կարգի այլ դպրոցներ ևս¹³։

Բուն Հայաստանի դպրոցների գործունեությունը խամրում է XV դարի կեսերից մինչև XVII դարի սկիզբը։ Հիմնական սլատճառը երկրում տիրող իրադրությունն էր, հատկապես Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև բռնկված պատերազմները։ XVI դարի սկզբից մինչև XVII դարի առաջին տասնամյակները Միայն Բաղևշի խնդրակատար վանքի դպրոցն էր քիչ թե շատ առկայծում։

Պատմական այսօրինակ անբարենպաստ պայմաններում XVII դարի սկզբին կյանքի կոչված Սյունյաց Մեծ կամ Հարանց անապատը, անկասկած, ուշադրավ երևույթ էր։ Նրանով սկիզբ է դրվում Արևելյան Հայաստանի դիտա-մշակութային ապագա ծավալուն գործունեության թեպետ դանդաղ, բայց անխափան առաջընթացին։

Հեռավոր Երուսաղեմից Սարգիս Եպիսկոպոսն ու Կիրակոս Պոնտացի քահանան, Մովսես Տաթևացու՝ Հայաստանի ուսումնական կյանքի ապագա խոշոր գործչի ու կաթողիկոսի, հեռատես խորհրդով դալիս են Սյունիք (1611—1621) և Տաթևի վանքի մերձակա մի վայրում եկեղեցական նոր միաբանություն հիմք դնում։ Շատերն են միանում նրանց, 1615 թ. այստեղ է գալիս նաև Մովսես Տաթևացին, և անապատը վերածվում է ուսման նշանավոր կենտրոնի։ Դրա համար, անշուշտ, կային որոշ նախադրյալներ։ Մեծ անապատը իր աշխարհադրական դիրքի շնորհիվ մեկուսացած էր արտաքին աշխարհից, հեռու էր գտնվում պատերազմական գործողությունների թատերաբեմերից, վայելում էր Միլիթ-Հայկապի բարյալակամ ուշագրությունը, այստեղ կային դեռևս բա-

¹² Տե՛ս Օսթի դարի հայերեն ձեռագրերի «Իշատակարաններ» Ա, էջ 394—395։

¹³ Տե՛ս ու Միխայիլյան, Ղրիմի հայկական դպրոցի պատմություն, Երևան, 1964, էջ 293։

նիմաց վարժապետներ, որոնք ինչ-որ չափով պահել էին Սյունյաց հին դըպրոցների գիտա-մանկավարժական ավանդությունները: Կազմակերպչական իր սկզբունքներով, դասավանդվող առարկաներով ուսումնական այս կենտրոնը խոր հետք է թողնում հայ դպրոցական կյանքի ու մշակույթի պատմության մեջ լինդհանրապես:

Հարանց անապատի դպրոցում են դասավանդել Կիրակոս Պոնտապի քահանան, Մովսես Տաթևացին, Պողոս Մոկացին, Ներսես Մոկացին (Բեղլու), Թադևոս Տաթևացին: Ներսես Մոկացին եկել էր հեռավոր Բաղեշի Ամիրդուլու (Ամլորդուլոյ) վանքից և «արտաքին» գիտություններ էր դասավանդում:

Մովսես Տաթևացին իր 20—25 աշակերտներով շրջում է Հայաստանի գավառները ուսման ու գիտության նկատմամբ ժողովրդի մեջ սեր բորբոքելու նպատակով: Պողոս Մոկացու հետ համագործակցելով, նա տարրական դըպրոցներ է հիմնում Աստապատում, Շոռթթում, Ագուլիսում: Նրան են վերագրում նաև երեք կուսանոցների (կանանց վանքերի) հիմնադրումը Կարբիում, Հալի-ձորում և Շնհերում¹⁴:

Պաշտոնի փոփոխման բերումով Մովսես Տաթևացին մեկնում է Մեծ Անապատից: Սակայն, միշտ հետամուտ ուսման գործին, 1620 թ. հիմնում է Նրվանի Անանիա առաքյալի անապատը և մի քանի տարի անց՝ Հովհաննավանքի դպրանոցը: Առաջինը շուտով բարգավաճում է, որին նպաստում է հատկապես Նոր Զուղայի առևտրականների նյութական օժանդակությունը: Մինչ այդ՝ այս երկու դպրոցներում «արտաքին» գիտություններ էր դասավանդել նշանավոր վարդապետ Մելքիսեդեկ Վժանեցին, որը լիմ անապատից այս կողմերն էր տեղափոխվել:

XIV—XVI դարերի ընթացքում էջմիածնի դպրոցը չի գործել: Բայց պատմա-քաղաքական անբարենպաստ պայմաններից, տվյալ խնդրում բացասական դեր են կատարել եկեղեցա-վարչական զանազան տարակարծությունները, որոնք երբեմն իրարամերժ տխուր պայքարի են վերածվել: Այս վիճակը երկարաձգվում է մինչև XVII դարի առաջին քառորդը, երբ մի քանի միաբանների խնդրանքով էջմիածին է գալիս Մելքիսեդեկ Վժանեցին, որին աշակերտում են Ոսկան Նրևանցի և Սիմեոն Զուղայեցի նշանավոր գիտնական-վարդապետները: Է՛լ ավելի կարգավորվեց էջմիածնի դպրոցը, երբ Փլիպպոս կաթողիկոսի կարգադրությամբ Հովհաննավանքի դպրոցը 1635—1637 թթ. տեղափոխվեց այստեղ: Հովհաննավանքում, սակայն, ուսուցումը չի դադարում: Այստեղ դասավանդում են նաև «Արհեստ արտաքնոց» (Սիմեոն Զուղայեցի), «Երաժշտություն» (Նիկողայոս Իլովացի), ուսանում են «բազում աշակերտներ», որոնց թվում՝ Զաքարիա Քանաքեռցի պատմիչը, ընդօրինակում են ձեռագրեր: Դպրոցին առընթեր մատենադարանում պահվել են «բազում գրքեր»¹⁵:

Էջմիածնում վերահաստատված դպրոցը շուտով բարգավաճում է, ունենալով մեծ թվով աշակերտներ և Ոսկան Նրևանցու, Սիմեոն Զուղայեցու, Ստեփանոս Լեհացու նման հմուտ գիտնական-ուսուցչապետներ: Վերջիններս գիտական առաջադիմության ջերմ կողմնակիցներ են եղել: Արդեն Մելքիսեդեկ Վժանեցու թողած գիտական ավանդը, հայ եկեղեցու անկախությանը շարունակ սպառնացող կաթողիկոսյան դեմ տարվող պայքարը, Եվրոպայի հետ հաճա-

¹⁴ Տե՛ս Ն. Ալիևյան, Մովսես Գ. Տաթևացի հայոց կաթողիկոսն և իր ժամանակը..., Վիեննա, 1936, էջ 209:

¹⁵ Զափարիա Քանաքեռցի, Պատմադրություն, Գ. էջ 34—35:

խոսքող առևտրական և գիտա-մշակութային առնչությունները առիթ և նախադրությամբ լինի, որ էջմիածնում ավելի հանգամանորեն ուսումնասիրեն «արտաքին» գիտությունները և ուսումնական համապատասխան ծրագիր իրագործեն: Հատկապես Ստեփանոս Լեհացին, լինելով բարձր դարգացման տեղ, ստար լեզուներ տիրապետող մի անձնավորություն հետամուտ է լինում, որ սաները խորը ուսումնասիրեն փիլիսոփայական ու ճշգրիտ գիտությունները և հաղորդակից լինեն Եվրոպայում ստեղծված գիտա-մատենագրական նվաճումներին: Նա թարգմանական ծավալուն աշխատանք է կատարում, հիմնականում նկատի ունենալով սաների ուսման առաջընթացը:

Հիշյալ ուսուցիչների ժամանակ դպրոցը գրեթե հիմնովին վերափոխում է էջմիածնի միաբանության կրթական վիճակը: Այնտեղ արդեն կային Քբաշարան երեւելի վարդապետներ, աստվածային գրքերի մեկնիչներ, լավ ու հմուտ դիտուններ», — ինչպես վկայում է ինքը՝ Ստեփանոս Լեհացին¹⁶:

Բավականին կարգավորված այս վիճակը, դժբախտաբար, չի հարատևում: Դպրոցը դարձյալ դադարում է գործելուց քաղաքական և վանական ներքին վեճերի պատճառներով: Միայն 1763 թվականից այն վերստին սկսում է ծաղկել Սիմեոն Երեւանցու ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ:

Սյունյաց Մեծ անապատը ճյուղավորվում ու ծավալվում է ոչ միայն մերձակա (Երեւան, Հովհաննավանք, էջմիածին, այնուհետև՝ Սեւան, Տանձատափ, Շամբոր-Չարեքագետ), այլև ավելի հեռու գավառներում: Ներսես Մոկացին (Բեղլու) մինչև 1622 թվականը Մեծ անապատում «դաս ասելուց» հետո, երբ նվաղ հետաքրքրություն է նկատում իր դասավանդած «արտաքին» գիտությունների հանդեպ, մեկնում է Լիմ և այնտեղ նոր դպրոց հիմնում: Շուտով այստեղ բազմանում է ուսանողության թիվը, և դպրոցն ստանում է կարևոր դիրք:

Ներսես Մոկացու մահից հետո (1627), դպրոցի ղեկավարությունն (1627—1646) անցնում է Ստեփանոս Մոկացու (Շատախեցու) ձեռքը: Ուսանողության հետագա աճը նկատի առնելով, դպրոցի ղեկավարները իրագործում են մերձակա Կտուց անապատը վերակազմելու ծրագիրը:

Այս երկու անապատների դպրոցական կյանքի վերաբերյալ վկայություններից երևում է, որ Լիմ իր գոյությունը շարունակել է նաև XVIII դարում՝ նվաղ ծավալով ու արդյունավետության մեջ, իսկ Կտուցի դպրոցը երկար չի գոյատևել:

Բաղեջի ինդրակատար վանքի դպրոցը գրեթե միակ քիչ թե շատ երեւելի ուսումնական կենտրոնն էր XVI դարում: Գրիգոր Արճիշեցու (Չորթան) սան Ներսես Մատաղը վերակազմում է այդ դպրոցը և համեմատաբար աշխույժ գործունեություն ծավալում, որը շարունակվում է Ներսես Բաղիշեցու, Ներսես Ամկեցու, Հովհաննես Բրգութեցու, Հովհաննես Ոստանցու ժամանակ:

Նշանավոր էր նաև Բաղեջի Ամիրդուլու վանքի դպրոցը: Այն հիմնվում է Բարսեղ Գավառցու կողմից XVI դարի վերջին տասնամյակում: Սկզբնապես այստեղ շատ համեստ արդյունքներ են ձեռք բերվում: Սակայն, երբ ղեկը անցնում է Վարդան Բաղիշեցու ձեռքը, բարեփոխվում է դպրոցի գիտա-կրթական մակարդակը, աճում է ուսանողության թիվը, խորանում են հետաքրքրությունն ու սերը մեր մատենագրական գանձերի նկատմամբ, հարստանում է դպրոցին

¹⁶ Տե՛ս Աջ. Հովհաննեսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, էջ 164:

առնելիք մատենադարանը Ավելի լայն ուսումնասիրության նյութ են դառնում «նուրբ գրչանքն» ու «արտաքին դիտությունները», անշուշտ նույն հանրակրթական այն տարիկաները, որոնք պարտադիր կերպով մասն էին կազմում ավյալ յոմանակի ուսումնական ծրագրերի: Առանձնապես նշելի է հայ պատմագրության նկատմամբ ցուցաբերված հատուկ վերաբերմունքը: Մեր պատմիչներից մի քանիսի (Կորյուն, Փավստոս Բուղանդ, Ղաղար Փարպեցի, Սեբեոս, Ղևոնդ Խրեց) երկերի մեղ հասած հնագույն, երբեմն միակ ձեռագրերն ընդօրինակվել են Բաղեշի դպրոցում¹⁷:

Այստեղ հոգ էր տարվում ոչ միայն տեղի, այլև շրջակա դավառների, մասնավորապես Առաքելոց վանքի մատենադարանում պահվող քաջալիքած ձեռագիր մատյանների նորոգման ու խնամքով պահպանման մասին¹⁸:

Հայերեն ձեռագրերի մեղ հասած առաջին ցուցակը կազմված է այս դպրոցում՝ Վարդան Բաղիշեցու կողմից, որը ձեռագրագիտական ու մատենագիտական կարևոր սկզբնաղբյուր է¹⁹: Վարդան Բաղիշեցու մահով (1704) Ամրդու դպրոցն անջքանում է խամրում է²⁰: Այդ դպրոցի անվանի սան Հովհաննես Կոլոտը. 1719 թվականին Կ. Պոլսի Սկյուտար հայաշատ թաղամասում հիմնում է նոր դպրոց:

Միջազգային խառնուրդների վրա ընկած և Եվրոպային մոտիկ՝ Կ. Պոլսում կյանքի կոչված այդ դպրոցին վերապահված էր առանձնակի դեր: Այստեղ ոչ միայն արմատավորվում են բաղեշյան հայտնի դպրոցի ուսումնա-կրթական սովանդները, այլև եվրոպական դպրոցների փորձը²¹: Ղուկաս Խարբերդցին, որը այս դպրոցի սաններից էր, թարգմանական արդյունավետ աշխատանք է տանում՝ եվրոպացի հեղինակների մի շարք երկեր թարգմանելով հայերենի²²:

Այս դպրոցում հատուկ ուշադրություն է նվիրվում հայ պատմիչների երկերի հրատարակության գործին: Հովհաննես Կոլոտի անմիջական ջանքերով լույս են ընծայվում Ագաթանգեղոսի, Հովհան Մամիկոնյանի, Փավստոս Բուղանդի, Մեսրոպ Վայոցձորեցու պատմագրական աշխատությունները, Գրիգոր Տաթևացու և այլ հեղինակների բազմաթիվ ստեղծագործությունները: Մշակութային արժեքավոր ձեռնարկ պիտի համարել նաև Գում-Գաբուի մատենադարան-դրագրարանի հիմնադրումը, որը նախապես հիշյալ դպրոցին ծառայելու նպատակ է ունեցել: Այս դպրոցը շարունակում է արդյունավետ գործել նաև հետագա տարիներին՝ Հակոբ Նալյանի (1741—1764) և Զաքարիա Փոքուղյանի (1768—1790) պատրիարքության օրոք: Զաքարիա պատրիարքը Բարթողիմեոս Կապուտիկյանի միջոցով 1790-ական թվականներին բաց է անում Արմաշի դպրեմանքը:

Դպրոցական կյանքը աշխույժ ու յուրովի ընթացք է ապրում նոր Զուղայում: XVII դարի 30-ական թվականներին Սյունյաց Մեծ Անապատի սան Խաչատուր Կեսարացու կողմից այստեղ դպրոց է հիմնվում, որն իր զոյովյան ավելի քան 50 տարիների ընթացքում մնում է գլխավոր և կենտրոնական

¹⁷ Տե՛ս ն. Ալիեյան, Բաղեշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 2—3:

¹⁸ Տե՛ս Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն հայ դպրոցի, Կահիրե, 1946, էջ 464:

¹⁹ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 737, ք. 223բ—232ա:

²⁰ Տե՛ս Ա. Ալպոյանյան, նշված աշխատությունը, էջ 467—468, 575:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 575—577:

²² Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ. երևան, 1946, էջ 153, տե՛ս նաև Մատենադարան, ձեռագիր № 82, ք. 166բ:

գպրոցը նոր Զուղայում: Այնպիսի մի միջավայրում, ինչպիսին նոր Զուղան էր, որն իր գործարար առևտրականների շնորհիվ կառաված էր Ասիայի ու եվրոպայի մայրցամաքների մշակութային, դիսական, քաղաքական զրեթի բուրդը: Կատարելու նշանակալից դեր էր խոջայական դասի և վաճառականների աջակցության շնորհիվ նյութական պայմաններ են ստեղծվում դպրոցի բարդավաճման համար: Աշակերտները հիմնականում վերոհիշյալ խավերից լինելով, առևտրական գործնական ասպարեզին պիտանի դառնալու համար ավանդական առարկաների հետ միասին ուսումնասիրում էին տոմարագիտություն, հաշվողական առարկաներ, ձեռք էին բերում շափերի, կշիռների վերաբերյալ դիտելիքներ և այլն: Կոստանդ Զուղայեցու թվաբանության ուշագրավ դասագիրքը առևտրականներին հասցեագրված հաշվապահական խրատներով՝ այս դպրոցի ուսումնական ծրագրի մասն էր կազմում²³: Կոստանդ վարդապետը, որպես գործարար հետաքրքրությունների տեր գիտնական-ուսուցիչ, կարևոր դեր է կատարել դպրոցի ուրույն թեքումի կայունացման և ուսումնասիրվող առարկաների ընտրության ու մշակման գործում:

Այս դպրոցը մի շարք անվանի դեմքեր է տվել, որոնց թվում են Հակոբ, Ստեփաննոս, Աղեքսանդր (երեքն էլ Զուղայեցի) և Աստվածատուր Համադանցի կաթողիկոսները, Դավիթ, Սիմեոն, Խաչատուր, Մինաս, Հովհաննես Կոստանդ (բոլորն էլ Զուղայեցի), Ոսկան Երևանցի և Հովհաննես Մրքուղ գիտնական-մատենագիրները: Սրանցից շատերը միաթամանակ եղել են այս դպրոցի ուսուցիչներ²⁴: Սաներից ոմանք առևտրական և աղգային-հասարակական կարևոր դեր են կատարել պարսկահայ, հնդկահայ, ռուսահայ գաղութներում և հայ ազատագրական մտքի զարգացմանը նշանակալից ծառայություններ մատուցել²⁵:

Նոր Զուղայի դպրոցը հանդիսացել է նաև գրչության արդյունավետ օջախ: Բաղմաթիվ ձեռագրեր ալատել ընդօրինակվել, ծաղկվել, կաղմվել և նորոգվել են: Բարձր զարգացում է ապրել նաև որմնանկարչության արվեստը: Դպրոցին առընթեր հիմնված մատենադարանը մինչև օրս շարունակում է իր գոյությունը և ունի շուրջ 600 հայերեն ձեռագիր:

Նոր Զուղայի դպրոցը գոյատևել է մինչև XVIII դարի վերջերը, երբ աճող արտադրող և տնտեսական աննպաստ մի շարք գործոններ առիժանարար առընթյան մատենային տեղի հայ գաղութը:

XVIII դարի սկզբին հայ դպրոցական կյանքում երևան է գալիս մի նոր ուսումնական-կրթական օջախ, որը գիտական, գրական ու մշակութային արդյունավետ առաջընթացով խորը հետք է թողնում մեր պատմության մեջ:

Դեռևս XVII դարի վերջերին Մխիթար Սեբաստացին ծրագրում է հիմնել հոգևոր միաբանություն և դպրոց: Հայաստանի քաղաքական անբարեհույս և տնտեսական ծանր պայմաններում դա խիստ գծվար իրագործելի ծրագիր էր: Պատահական չէ, որ այդ հույսներով երկարատև թափառաշրջիկ կյանքը՝ Սեբաստիայից էջմիածին, Սևան, Բասեն, Հալեպ, Կիպրոս, Կ. Պոլիս, էրզրում,

²³ Տե՛ս Հ. Տեր-Հովհաննես, Պատմութիւն Նոր Զուղայի որ յԱսպահան, Բ, Նոր Զուղա, 1881, էջ 253, 255:

²⁴ Տե՛ս Խ. Զուղայեցի, Պատմութիւն պարսից, էջ 117—118, 153—158, 214—215, 219:

²⁵ Տե՛ս Աշ. Հովհաննեսյան, Դավագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Բ, Երևան, էջ 462, 576:

դարձյալ Կ. Պոլիս, դրական արդյունքի չի հասցնում նրան: Հարկադրված՝ իր մի քանի համախոհներով, 1706 թ. նա հեռանում է Կ. Պոլսից և հաստատվում Մոսկվայի հունական Մեթոն քաղաքում: Սակայն, շուտով ստիպված է լինում թողնել նաև Մեթոնը, որը գրավվում է թուրքերի կողմից, և անցնել Վենետիկ: Այստեղ, 1717 թ. Սուրբ Ղազար կղզում նա հիմնադրում է հետազայում իր անունով Մխիթարյան կոչված միաբանությունը: Վենետիկը, անշուշտ, նման նպատակի համար պատահաբար ընտրված վայր չէր: Այն վաճառաշահ կենտրոն էր Եվրոպայում և քաղաքական, գիտական ու մշակութային կյանքի եռուն ոջախ: Հայերի համար ծանոթ վայր է եղել Ադրիատիկի նշանավոր այդ քաղաքը վաղեմի ժամանակներից: Դեռևս XIV դարում այստեղ գոյություն է ունեցել «Հայոց տուն», իսկ 1512 թ. տպագրվել է առաջին հայերեն գիրքը:

Մխիթար Սեբաստացին կարճ ժամանակում կազմակերպում է միաբանության կյանքը և դպրոց հիմնում, ուր անմիջապես սկսվում է եռուն, նպատակասլաց ու մեղմաշան աշխատանք:

Դպրոց էին ընդունվում 12—16 տարեկան տղաներ, հիմնականում Կ. Պոլսից, մասամբ էլ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից: 1732 թ. արդեն դպրոցն ուներ երկու բաժին՝ նորընծայարանի և քահանայության: Դպրոցի առաջին ուսուցիչը եղել է ինքը՝ Մխիթարը, ապա Ստեփանոս և Մատթեոս Եվդոկիացիները, իսկ հետագա տարիներին՝ դպրոցի այլ շրջանավարտներ:

Սկզբնական շրջանում դասավանդվել են ավանդական այն բոլոր առարկաները, որոնք մշտական մասն են կազմել միջնադարյան հայկական դպրոցների ուսումնա-կրթական ծրագրի՝ հոեոորություն, փիլիսոփայություն, աստվածաբանություն, տրամաբանություն, ուսումն սուրբ գրոց, քերականություն, «համարողական արուեստ» և այլն: Աստիճանաբար, ավելի հաճախակի ու սերտորեն շփվելով եվրոպական դպրոցների գործունեության հետ, մոտիկից ծանոթանալով նրանց ծրագրերին ու սիստեմներին, Մխիթարյանները վերակառուցում են իրենց ուսումնական ծրագիրը և հատկապես լայն տեղ հատկացնում պատմական, աշխարհագրական, գիտական, գրական, լեզվագիտական առարկաներին:

Դպրոցի սաների մատենագրական ժառանգության ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ նրանք բազմակողմանի և հիմնավոր գիտելիքներ էին ձեռք բերում, տիրապետում բազմաթիվ լեզուներին:

Շրջանավարտների շարքում եղել են հմուտ պատմաբաններ, աշխարհագրագետներ, աստվածաբաններ, լեզվաբաններ, քերականագետներ, բառարանագիրներ, գրականագետներ, թարգմանիչներ, նույնիսկ մաթեմատիկոսներ, քիմիկոսներ, տնտեսագետներ, հանքաբաններ և այլն: Մինչև XVIII դարի վերջն այստեղ ծավալվում է հայ իրականության մեջ աննախընթաց գիտամատենագրական գործունեություն: Մանկավարժական և եվրոպական քերականական մտքի համեմատ հայերենի նոր քերականություն ստեղծելու ծրագրով կազմվում և հրատարակվում են քերականական երկեր²⁶: Մեծ հաջողություն է արձանագրվում բառարանագրության մարզում. հրատարակվում է Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի»²⁷ ծավալուն աշխատու-

²⁶ Տե՛ս Մ. Սեբաստացի, Դուն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց, Վենետիկ, 1727, Մ. Չամչյան, Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1779:

²⁷ «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» Ա, Վենետիկ, 1749, Բ, Վենետիկ, 1769:

թյունը, որը հսկայական հետադոտական աշխատանքի, բանասիրական ման-
րախույզ քննությունների արդյունք է: Օղտակար աշխատանք է կատարվում
միջնադարյան հայ պատմագիրների երկերի հրատարակության գծով²⁸:

Միքայել Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց»²⁹ եռհատոր մեծածավալ աշ-
խատության տպագրությամբ Մխիթարյանները ծանրակշիռ ներդրում են կա-
տարում հայ ժողովրդի հազարամյա պատմության գիտական ուսումնասիրու-
թյան բնագավառում:

Դպրոցի, երեմնի սաների և մանկավարժների ջանքերով հրապարակ են
դալիս մի շարք գիտական աշխատություններ, որոնք միաժամանակ ուսում-
նական ձեռնարկներ էին տվյալ դպրոցի համար: Դրանցից են՝ Ստեփանոս
Աղոնցի «Ճարտասանութիւնը», Սուքիաս Աղամալյանի թվարանական, Վրթա-
նես Ասկերյանի տոմարագիտական, Ղուկաս Խնձիճյանի աշխարհագրական,
Սահակ Պրոնյանի երկրաչափական երկերը³⁰:

Այստեղ 1800 թ. սկսում է հրատարակվել հայերեն երկրորդ պարբերակա-
նը՝ «Տարեգրութիւնը»:

Մխիթարյանների ջանքերով մինչև XVIII դարի վերջը լույս է ընծայվել
շուրջ 100 անուն գիրք: Դպրոցին առնթր կազմակերպված մատենադարանը
հարստանում է միջնադարյան մշակույթի բոլոր բնագավառների մասին արժե-
քավոր տվյալներ պարունակող հարյուրավոր հայերեն ձեռագիր մատյան-
ներով:

Սակայն, հարկ է նշել, որ Մխիթարյանների, հատկապես կրոնական-հա-
սարակական գործունեությունը, հայ իրականության մեջ կաթոլիկության
պրոպագանդայի ու ծավալման կարևոր օղակն է եղել: Ուստի, բնականաբար,
նրանց գիտական ու մատենագրական ժառանգությունը պիտի ներծծված լինե-
ր կաթոլիկական դոգմատիզմի, սխոլաստիկ մտածողության, գավանաբանական
շեշտված կողմնակալության, անցյալի ազգային ավանդներն ու, մասնավորա-
բար, մատենագրական ժառանգությունը վերանայելու ոգով:

Այսուհանդերձ, Մխիթարյանների XVIII դարի մտավոր գործունեությունը
խոշոր նշանակություն ունեցավ հայագիտության ու հայ մշակույթի պատմու-
թյան համար: Նրանք ծավալուն ուսումնասիրության նյութ դարձրին հայ ժո-
ղովրդի պատմությունը, լեզուն, մատենագրությունը, Հայաստանի աշխարհա-
գրությունը, տեղագրությունը և այլն: Կազմակերպեցին բարձրագույն դպրոց,
հեղինակեցին բազմազան գիտական դասագրքեր, պատրաստեցին լայն ու խորը
գիտելիքներով օժտված մասնագետներ: Յուրացնելով եվրոպական գիտական
մտքի արդյունքներն ու փորձը, նրանք այն տարածեցին հայ իրականության
մեջ, ծավալելով մանկավարժական ու մատենագրական բեղմնավոր գործու-
նեություն:

Վանական ու բարձրագույն կարգի դպրոցներին զուգընթաց Հայաստանի

²⁸ Տե՛ս Մ. Խորենացի, Ազգաբանութիւն տոհմին Յարեթեան, Վենետիկ, 1752: «Ղազարայ
Փարպեցւոյ արարեալ պատմագրութիւն», Վենետիկ, 1793:

²⁹ Տե՛ս Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Ա., Վենետիկ, 1784, Բ, Վենետիկ, 1785, Գ,
Վենետիկ, 1786:

³⁰ Տե՛ս Ս. Ազոնց, Ճարտասանութիւն, Վենետիկ, 1775, Ս. Աղամալեան, Թուարանութիւն,
Վենետիկ, 1781, Վ. Ասկերեան, Մշտնշնաւոր պարզատումար եկեղեցական, Վենետիկ, 1782,
Ղ. Խնձիճեան, Տեսութիւն համաօտ հին և նոր աշխարհագրութեան, Վենետիկ, 1791, Ս. Պրո-
նեան, Երկրաչափութիւն, Վենետիկ, 1794:

և արտասահմանի հայաբնակ շատ վայրերում գործել են նաև տարրական-նախակրթական դպրոցներ, որոնք, շնայած համեստ արդյունքներին, կարողացել են դիտա-մշակութային նվաճումներին հաղորդակից դարձնել ժողովրդական լայն խավերին: Այս կարգի դպրոցները բաղմացել են առավելապես XVI—XVIII դարերում: Դրանց բոլորի մասին բավարար հիշատակություններ չկան, առկա նյութերը թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ դրանցից Ամիթի, Հայեպի, Կեսարիայի, Թոխաթի, Սեբաստիայի, Ջմյուռնիայի, Կ. Պոլսի, Ղրիմի, Կամենեցի, Լվովի, Սուչավայի, Պաշավալովի, Գեուլայի և այլ հայաբնակ կենտրոնների դպրոցները արդյունավետ ու օգտակար աշխատանք են կատարել:

Այս դպրոցների շահեկան հատկություններից մեկն էլ այն է, որ գրանցից մի քանիսը՝ երկսեռ լինելով, ուսում ստանալու հնարավորություն էին ընձեռում նաև հայ աղջիկներին: Դրանք համեմատաբար ավելի գործնական և առօրյա կյանքին օգտակար գիտելիքներ էին տալիս և ամբողջացնում էին տվյալ ժամանակաշրջանի հայ ուսումնա-կրթական գործի տարածման սահմանները:

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ստար բռնակալների արշավանքները և գերիշխանությունը ավերիչ հետեւանքներ ունեցան ոչ միայն Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական, այլև նրա մշակութային, գիտական կյանքի համար: Մտավոր կյանքը շարունակվեց միայն մի քանի վանական դպրոցներում, որոնք մեծ ճիգերով ջանում էին կանխել երկրում տարածվող խավարը: Այդ լուսավոր օազիսներից էին Գլաձորի և Տաթևի համալսարանները, որոնք XIV դարում մեծ դեր կատարեցին հայ փիլիսոփայական մտքի և հոգևոր մշակույթի զարգացման գործում:

Այդ երկու համալսարանների ստեղծման և դրա հետ կապված տեսական մտքի զգալի աշխուժացման գործում որոշակի դեր խաղաց նաև կաթողիկ եկեղեցու ոտնձգությունների դեմ ծավալված պայքարը: Կաթողիկ միսիոներների և հայ ունիթորների՝ հայոց եկեղեցու դեմ սկսած գրոհները վիժեցնելու նպատակով Արևելյան Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալները հիշյալ գիտա-ուսումնական հաստատությունների միջոցով ձգտում էին մտավորականների բանիմաց ջոկատ ստեղծել՝ գաղափարական պայքար մղելու համար:

Գլաձորի և Տաթևի համալսարաններում հասակ առած գիտնականները, փիլիսոփաները և եկեղեցական գործիչները իրենց բազմակողմանի գրական, տեսական և դավանաբանական աշխատություններով կարողացան հո մղել կաթողիկների գրոհները և այդ պայքարում կրկին անդամ յուրովի հիմնավորել հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը: Երկու կղերական կազմակերպությունների՝ կաթողիկ և հայ եկեղեցիների պայքարը, իհարկե, նեղ դավանաբանական բնույթ էր կրում և շատ հեռու էր ժողովրդական լայն զանգվածների շահերի արտահայտությունը լինելուց, բայց, այնուամենայնիվ, աշխատավորական լայն շերտերի բացասական վերաբերմունքը կաթողիկ եկեղեցու ոտնձգությունների դեմ վճռական դեր խաղաց ունիթորների պարտության գործում: Բանն այն է, որ Արևելյան Հայաստանում, ինչպես նաև Կիլիկիայում, հայ պետականության քայքայման և կործանման պայմաններում, ժողովրդական զանգվածները, ինչպես և իշխող դասերի առաջավոր ներկայացուցիչները հայ եկեղեցին